

ՀՆՁՍԱԿ

ԻՆՁ Ե ԺՐԱԳԻՐ

Մարդկութեան հասարակական ձգտումները միշտ ունեն իրանց արտայայտիչները հասարակութեան միջնց առաջացած ղոժերից: Մարդկութեան պատմութիւնը լինելով ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ մի երկայն շարք կոխ՝ մըղված շահերով իրար հակառակ դասակարգերի կողմից միմեանց դէմ հասարակական զանազան որոշ կարգի և որոշ ոգու ձգտումների արտայայտիչներն էլ առաջանում են գլխաւորապէս այն դասակարգի միջնց, որի շահերի լիակարգութեան արդիւնք են այդ ձգտումները: Հետեւաբար, այդ արտայայտիչ ղոժերի իդէալները, ձեռք-տումները, մի խօսքով, ամբողջ աշխարհահայեացքը և գործունէութեան ընթացքն ու ոգին յատուկ չեն իրանց, այլ այդ աշխարհահայեացքը, գործունէութեան այդ ուղին յատուկ են այն դասակարգին, որի ձգտումների արտայայտիչներն են իրանք: Այդ աշխարհահայեացքը, գործունէութեան այդ ընթացքը ծագել է երեւան են եկել շնորհով նոյն այդ դասակարգի կեանքի զուտ նիւթական պայմաններէ: Երբեւ այդպիսի, ուրեմն, նրանք, այսինքն այդ աշխարհահայեացքն ու գործունէութեան այդ ընթացքը, ձուլվել են նոյն կազմավարով, ստացել են նոյն իմաստը, ինչ կազմավար, ինչ իմաստ ունեն նոյն դասակարգի կեանքի նիւթական պայմանները: Հանդիսանալով արդիւնք և կրողներ յայտնի դասակարգի ձգտումների, վերցնելով արտայայտիչ ղոժերը հասարակական ասպարէզում՝ յայտնվում են պաշտպան իրանց ներկայացրած դասակարգերի զանազան շահերի: Կուէլ այդ դասակարգի հասարակական, բաղադրական, անտեսական շահերի համար, կուէլ նրա ձեռքը գցելու համար այն բոլոր միջոցները, որոնք անհրաժեշտ զէնքերն են նրա այդ շահերի իրադրութեան կամ պահպանութեան, կուէլ հասարակութեան այն տարրերի, այն դասակարգերի շահերի դէմ, որոնք հակառակ են իրանց ներկայացրած դասակարգի շահերին — դա է արտայայտիչ ղոժերի հասարակական դերը, համապատասխան նոյն իրանց ներկայացրած դասակարգի հասարակական զիրքին ու կուսման:

Այսպէս կազմվում են բաղադրական կուսակցութիւններ, ներկայացնող հասարակութեան այս կամ այն դասակարգը, ջատագով նրա շահերի, արտայայտիչ նրա պատմական ձգտումների: Բայց երեւան գալով դասա-

կարգերի կուէլ մէջ, այդպիսի մի կուսակցութիւն, իր գործունէութեան աջողութեան համար, ստիպված է ունենալ մի նշան, որ իր դասակարգի ղոժերը համախմբում է միեւնոյն դրօշակի տակ, զնում է նրանց դէպի նպատակը տանող միեւնոյն ուղիի վրա: — Այստեղ ի միջի այլոց պէտք է ասել, որ միեւնոյն դասակարգը երբեմն ունենում է մի, երկու և աւելի առանձին առանձին քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնելով հանդերձ մի որոշ կարգի և տեսակի ձգտումներ, ամենքը միասին, սակայն, իրանց ձգտումների իմաստով յայտնվում են միեւնոյն հասարակական գերդաստանի անդամներ, գտնվում են միեւնոյն դասակարգի ընդհանուր ձգտումների սահմանում: — Իւրեւ մի կամ միւս դասակարգի ներկայացուցիչ, իրբեւ այդ դասակարգի ձգտումների արտայայտիչ, իրբեւ նրա առաջնութեան, ղեկավարող մարմին, այս կամ այն կուսակցութիւնը համախմբման նշան կարող է ունենալ միմիայն այն այնպիսի սկզբունքներ, որոնք նրա գործունէութեան ուղին գծադրում են նրա ներկայացրած դասակարգի շահերի համեմատ, սկզբունքներ, որոնք իրանց մէջ արտացոլացնում են այդ դասակարգի պատմական ձգտումները: Ուրեմն, այդ նշանը պէտք է լինի գրաւոր ամփոփումն այն ձգտումների, որ պատմական յայտնի բոլորում յատուկ են այս կամ այն դասակարգին: Չգտումների այդ գրաւոր ամփոփումը կրում է բաղադրական ոճով մէկ այլ անուն, այն է ծրագիրը, պրօգրամմա (programme): Զինված այդպիսի ծրագրով, այդ անհրաժեշտ զէնքով, այս կամ այն կուսակցութիւնն իր ձեռքն է առնում այն դասակարգի դրօշակը, որի պատմական ձգտումներն են ամփոփված այդ ծրագրում, և երեւան է գալիս հասարակական ասպարէզում որպէս մի մարմին իր որոշ աշխարհահայեացքով, զազափարնելով, գործունէութեամբ, որը շարունակ մարտում է իր դասակարգին շահերով հակառակ դասակարգի դէմ: Այդ կուսակցութիւններն, այդպիսով, յայտնվում են իրանց ներկայացրած դասակարգերի հասարակական-քաղաքական ամենագիտակցական ղոժերը:

Այսպէս, ուրեմն, մի հասարակական-քաղաքական գործող մարմնի ծրագիրն այս կամ այն անհատի սեփական մտքի արդիւնք չէ և նոյնպէս չը պիտի կախված լինի անհատի ուղեւուց կամ չուղեւուց, նրա մարքի կամբից ու քէֆից, եթէ այդպէս կարելի է արտայայտ-

վել: Այդպիսի ծրագիրն ամփոփումն է այն բոլոր հասարակական ձգտումների, որ ունի այս կամ այն դասակարգը պատմական յայտնի բողեում, կենսական յարարերու թիւնների պատմական յայտնի ժամանակում: Մի ծրագիր, որ այդպէս դասակարգային չէ, որ չէ ներկայացնում այն հասարակական միջոցները, որոնցով պէտք է պաշտպանել, ջատագովել յայտնի դասակարգի հայեացքները և կամ ձգտել նրա շահերի բաւարարութեան, նրա նիւթական ու քաղաքական զիջքը զօրացնելուն, — նա, այդպիսի ծրագիրը, գաղափարոված է անզօր, անազգեցիկ ու աննշանակ մնալու հասարակական ասպարէզում: Դժանապէս մի ծրագիր, որը հասարակութեան յայտնի դասակարգի ձգտումների, նրա հասարակական իշխանների, նրա շահերի գործադրութեան թէ օրիական արտայայտութեան չէ, այլ այս կամ այն խմբին կամ անձին միայն յատուկ և իր ամբողջութեամբ որ եւ դասակարգին անվերապելի գաղափարների ամփոփումն է, — նա, ծրագիրը, դարձեալ գաղափարոված է անզօրութեան ու աննշանակութեան հասարակական ասպարէզում: Գաղափարային ձգտումները լինելով հաւարական, այսինքն ոչ սրա կամ նրա անհատական ձգտումների, այլ մէկ ամբողջ դասակարգի հաւարական ձգտումների, ծրագիրն էլ պէտք է ճշդութեամբ արտայայտէ այդ հաւարական, այդ դասակարգային ձգտումները, և պէտք է հետևի նրա կամ նրա անհատական քմահաճոյքից, անհատական զիտումներից — աղբիւր ամենայն անաջողութեան ու երկպառակութեան: Պատմական արտայայտութիւն այս կամ այն դասակարգի — օրինակ, պատմական յայտնի բողեում իշխող դասակարգի և կամ ստորադրված բանւոր դասակարգի, կամ գիւղացի դասի, — բնական ձգտումների, ծրագիրն իր ամբողջութեամբ պէտք է այն նշանը լինի, որով զրգոված իր շահերով, կարող է համախմբվել այս կամ այն դասակարգին իր դասակարգային զբօշակի տակ, իր հասարակական պահանջների պաշտպան, իր պատմական նպատակի յաղթանակը տանելու համար:

Այդպէս պէտք է լինի մի քաղաքական ծրագրի հիմքը:

Ենցենք այժմ մի մասնաւոր երեւոյթի քննութեան ծրագրական տեսակէտից:

Երբ որ ճնշող լծի տակ գտնված ազգի մէջ ծագում է կեանքի նիւթական պայմանների զարգացման պահանջ և այդ պահանջը ձուլվում է որոշ ձգտման մէջ, որին արդեւ է յայտնվում ճնշող լուծը, պատահում է երբեմն, որ այդ գեպքում այդ ազգի ոչ միայն մի, այլ և երկու, խեղապէս իրար հակառակ դասակարգերի շահերը ժամանակաւորապէս միախառնված են հանդիսանում նոյն որոշ ձգտման մէջ: Այդ երեւոյթն աւելի է աչքի ընկնում մասնաւոր օտար լծի տակ գտնված մէկ ազգի մէջ: Երբ որ այդ ազգի մէջ առաջանում է

իր կեանքի նիւթական պայմանների զարգացման պահանջ և այդ պահանջը մարմնանում է որոշ ձգտումների մէջ, ծագում է դրանից նրա զարգացման արդեւ եղող, ճնշող լծից ազատվելու գաղափարը: Այդ ազատվելու գաղափարի, այդ լծի բոլոր դառնութիւնների շնորհով, ազատման ձգտումի երեւան գալու միջոցին, երբեմն, բայց ոչ միշտ, այնպիսի երեւոյթ է առաջանում, որ ազգի զանազան դասակարգերը ժամանակաւորապէս ունենում են մէկ ընդհանուր զգացում: Այդ զգացման շնորհով թւում է, թէ այդ դասակարգերի բոլոր շահերն իբր ամփոփված են երեք խօսքի մէջ — ազատվել օտար լծից: Արդէս ունենալով, սեփականատէր դասակարգի, նոյնպէս աշխատաւոր դասակարգի շահերն այդպիսի պատմական բողեում երկուսին էլ թելադրում են երբեմն այն ելքը, որը յայտնվում է նրանց համար ընդհանուրն ու միակն՝ ընդունակ հարթելու ներանց շահերի իրագործման ուղին: Բայց նրանց շահերի համաձայնութիւնը լոկ այնքան է, որքան երկուսն էլ պահանջ ունեն ազատվելու ճնշող լծից, և ոչ աւելի: Կարող է պատահել երբեմն, որ նրանց շահերն իրար հակառակ չը լինեն լոկ այդ կէտում և լոկ ժամանակաւորապէս, իսկ առհասարակ ու միշտ նրանց մէջ դոյութիւն ունի շահերի հակառակութիւն: Բայց այդ ժամանակաւոր միասնակ ձգտումն ունեցած միջոցին անգամ իրանց մաքառման մէջ ընդհանուր լծանմունք է, քաղաքական ճնշող լծի հետ, այդ դասակարգերը միեւնոյն ժամանակ իսկապէս մաքառում են նաեւ իրար դէմ: Նրանցից իւրաքանչիւրը, բնական կերպով, ձգտում է գեպի այնպիսի սօցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կարգերի հաստատումն, որոնք առաւելապէս նպաստաւոր են նրա և ոչ հասարակութեան մէկ այլ մասի դասակարգային շահերին: Օր., այնպիսի քաղաքական կարգերը, որոնք կարող են խիստ նպաստել սեփականատէր, հողատէր դասակարգի հասարակական զիջքի հաստատ լինելուն և նրա շահերին, կարող են ոչ միայն օգուտ չը տալ, այլ և հակառակ լինել գիւղացի աշխատաւոր ժողովրդի կամ բանւոր դասակարգի շահերին: Կանգնած ընդհանուր լծանմունք գէպ հէնց իրանց այդ ընդհանուր զիջքը և այդ տեսակ պատերազմի կերպարանքը երկու զանազան դասակարգին էլ կարող են երբեմն իրար կողք կողքի իրար մօտ բերել, որոհեալ երկուսն էլ ձգտում են ազատվել այդ ընդհանուր լծանմունք: Բայց այդ դասակարգերից իւրաքանչիւրը մղում է այդ կոիւր զրգոված միմեանցից տարբեր շահերով, միմեանցից տարբեր իրական հիմնապատճառներով: Արեւմտ, եթէ այդ դասակարգերը հանդամանքների բերումով պատմական յայտնի բողեում միատեղ են ձգտում ազատվել ընդհանուր ճնշող լծից, դա ապացուցանում է, որ նրանց երկուսի շահերն էլ պահանջում են միայն այդ ժամանակ և այդ լծի տապալումը: Բայց իրանց պահանջներով, ձգտումներով ու շահերով

հերով է ապէս նրանք նոյնպէս հակառակ են միմեանց, և նրանցից իւրաքանչիւրի շահը թելադրում է նրան ձեռք բերել ոչ այն տեսակ քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կարգեր, ինչպէս միւսը: Կարող է պատահել, որ երկուսն էլ միասին կուեն իրանց ընդհանուր լծանալու գէտ, սակայն հէնց այդ՝ նրանց միատեղ մղած կուի միջոցին՝ գոյութիւն ունի նաեւ մի խուլ կոխ նոյն իսկ նրանց մէջ իրար դէմ: Կործանել ճնշող լուծն — այն երկայն շարք պայմաններից մէկն է, որ յայտնի պատմական հանգամանքներում հանդիսանում է իրրեւ գործադրութեան մէկ անհրաժեշտ միջոց, որն ընդհանուր է ազգի զանազան դասակարգերի շահերին. սրանցից ամեն-մէկը, սակայն, այդ միջոցը գործադրում է միւս դասակարգերից տարբեր շահերի լրացման ձգտելով: Հետեւապէս, և այսպէս կոչված՝ ազգային կուի ժամանակ ճնշող լծի գէտ, երբ ազգի զանազան դասակարգերը միասին կուում են իրանց ընդհանուր լծանալու գէտ, իրանց դասակարգային կոխն ամենեւին չէ դադարում անգի ունենալ: Նա շարունակվում է և շարունակվում երբեմն մինչև իսկ աւելի սուր կերպով, թէև քողարկված: Թող հէնց դադարէ ընդհանուր լծանալու գէտ մղած կոխը, դադարէ ճնշված ազգի յաղթութեամբ, շուտով բացարձակ ու անողորմ կերպարանք կը ստանայ նոյն ազգի մէջ զանազան դասակարգերի միմեանց գէտ ունեցած շահերի բնական հակառակութիւնը, միմեանց հետ ունեցած դասակարգային կոխը: Այդ դասակարգային կուի մէջ էլ յաղթանակը կը լինի այն դասակարգի կողմը, որի ձեռքում են գլխաւորապէս ժողովված տնտեսական, արդիւնաբերական միջոցները, որն աւելի զօրաւոր է իր հասարակական գիրքով, որի շահերի իրագործման են առաւելապէս նպաստաւոր իրանց պատմական ժամանակաշրջանի կեանքի նիւթական պայմանները:

Այսպէս, ուրեմն, օտար ընդհանուր ճնշող լծի գէտ մղած ազգային կոչված կուի միջոցին էլ դասակարգերի կոխն իրար հետ շարունակվում է նոյնութեամբ, իւրաքանչիւր դասակարգը ձգտելով ձեռք բերել իր շահերին համապատասխան հասարակական կարգեր: Երևան գալով այդպիսի պատմական լուսում, այս կամ այն քաղաքական կուսակցութիւնն էապէս պէտք է լինի արտայայտելն այդ դասակարգերից մէկի կամ միւսի ձգտումներին, նայած թէ որ դասակարգի կենսական պայմաններն են պատճառ եղել նրա, այսինքն կուսակցութեան, ծագման: Հետեւաբար, այդ կուսակցութիւններից իւրաքանչիւրը պէտք է ի մի ամփոփէ այն պատմական ձգտումներն ու պահանջները, որ ունի այն դասակարգը, որի ներկայացուցիչն է ինքը: Այսինքն նա պէտք է ունենայ իր ներկայացրած դասակարգի ձգտումների և այդ ձգտումներով պայմանաւորված հասարակական, սոցիալական սկզբունքների որոշ ու ճիշդ գծադրված արտայայտութիւնը, որն էլ իրրեւ ամփոփումն, երևան է

գալիս ծրագրական ձևի տակ, յայտնվում է նրա, կուսակցութեան, ծրագիրը: Եթե յայտնի դասակարգի պատմական ձգտումների թէորիական արտայայտութիւն, այդպիսի ծրագիրը հասարակական կուում այդ դասակարգի համար յայտնվում է նաեւ այն անհրաժեշտ ու անփոխարինելի գէտը, որ զարկ է տալիս նրա դասակարգային ինքնաճանաչութեան, նրա հասարակական գիտակցութեան ու ինքնագործունէութեան և որոշ կերպով ներկայացնում է այն նպատակները, գէտի որոնց պէտք է ձգտէ այդ դասակարգը, նրանց իրականացման համար գործադրելով յայտնի միջոցներ ու ընթացք: Ճշմարիտ քաղաքական կուսակցութիւնն այս կամ այն որոշ դասակարգի պատմական ձգտումների կողմ ու արտայայտել է, իր գործնական ու թէորիական գործունէութեան մէջ ամփոփող այդ դասակարգի նոյն ձգտումները և ինքն էլ ծագում առացած նոյն այդ ձգտումների զօրութեամբ: Այդպիսի կուսակցութիւնը, հէնց իր բնութեան շնորհով, յայտնի աշխարհահայեացքի ու պատմական յայտնի ժամանակի ներկայացուցիչ է, կոչված առաջնորդ լինելու իր դասակարգի և մարդկութեան կեանքում լրացնելու պատմական գեր: Իր ծրագիրն էլ իր դասակարգի, ուրեմն և իր, հասարակական, փիլիսոփայական ու պատմական ամբողջ աշխարհահայեացքի ձուլվածքն է. այդ ծրագրումն է ներկայացված իր հասարակական գիտակցութիւնն ու ուղղութիւնը, նրանումն է իր գործունէութեան իմաստը, նրանումն է իր դասակարգի պատմական կեանքը, նրանումն է իր սեփական raison d'être-ը, իր պատմական գոյութեան հիմքը, վերջապէս, նա է իր գրոշակը:

Թ. Գ. Թ. Ա. Կ. Յ. Ո. Թ. Ի. Ի. Կ. Ե. Բ.

ՆԱԽԱԳԻՐ ԹԻՐԳՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՍ.

ՏԵԾՈՒԿԱՆ ԳՐԳՈՒՅ ԶԵՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՓՈՔԻ ՀԱՅԳԻ ՄԷՋ — ՉԵՐԵԿԱԼԻԹԻՒՒՆՆԵՐ:

Մարզում, 30 գեկտեմբեր 1892.

Նայած է Մարզումն և իր շրջակայից վիճակը: Կառավարութիւնը սարսափահար ամեն տեղ քաղաքական յանցաւորներ կը փնտռէ. բոլորովին անմեղներ անհիմ կասկածներ կը հրթրելով բանտերը կը լրցունեն: Աւելի ևս ծանրացաւ մեր վիճակը այս վերջին տոնները: Պատճառները հետեւեալի մէջ պէտք է փնտռել: Յայտնի է որ թիւրք կառավարութիւնը խտրութիւն չի դնէր թուրքի կամ հայուն մէջ իր կեղծութիւնն առաջ քշելու համար: Հասարակ ժողովուրդը լինի հայ, լինի թուրք համահաւատար կերպով կը ճնշէ հարկերի տակ: Ատոր վրայ աւելցնելու է կառավարական պաշտօնականութեւնը զեղծութիւնն ու կաշառակերութիւնը: Այդ բոլորի ծանրութիւնն աւելի զգալի դարձաւ վերջին ժա-

մանակներս, երբ առանց այն ալ աղքատ թիւրք ժողովուրդը աւելի եւս նեղ վիճակի մէջ ինկաւ ներկայ տարուան բերքերի զգալի սակաւութեան պատճառաւ: Ժողովուրդը գրգռուած էր. նորա զգոհ տարրերը ըսկսեցին տրտնջալ: Այս բոլորէն օգտվեցան փոքր ի շատէ աչքաբացները, իսկ մանաւանդ կառավարական վերջին խտուածիւններին զո՛հ դացած սօփոսները: Մեր խօսքը Կ. Պօլսոյ քշուած սօփոսներին կը վերաբերի: Ըսկսեց դադտնի շարժում մը, խլրտում մը: Սորա ուղղակի հետեւանքն եղաւ՝ զեկտեմբերի 25-ին ինչպէս այստեղ Մարզուանի, նոյնպէս եւ Հաճի-Գիւղի, Չոռու մի, Սոնկուլու մի, Եօզկաթի, Սերաստիոյ, Ենկիւրիի եւ իրենց բոլոր շրջակայ գիւղերու մէջ տաճիկերէն «յայտարարութիւնն» ներքին ու պատերէն փակցուիլն, «յայտարարութիւններ», որոնք ուղղուած են սուլթանի եւ նորա կառավարութեան դէմ եւ կը գոչեն թուրք ժողովուրդն ի շարժում *): «Եյտարարութիւններ» ըրած աղբացութիւնը թուրք ժողովուրդեան վրայ մեծ եղաւ, ինչ ալ պէտք էր սպասել: Թուրք ամբողջ խումբ-խումբ ժողովուրդով կը կարդար. «Հէր քիմ տէ իսէ՛ Ալլահ Օնա եարտըմ ծը օլսուն» (ով որ ալ է՝ Լստուած անոր օգնական թող ըլլայ), կը լսվէր այս կամ այն խմբի կողմէն: Այդ կանցներ գուրաւ փողոցի մէջ, իսկ ներսը փոքր ինչ գաղտուկ հաւանօրէն աւելին կը խօսեն ու կը գործեն: Կառավարութիւնը նախ շուտաւ ինչ անելիքը չէր գիտեր: Փոքր ինչ ետքը ուշքի դալով ու հասկնալով թէ ինչ նշանակութիւն եւ ինչ ազդեցութիւն կարող են ունենալ այդ տեսակ «յայտարարութիւններ», ամեն ջանք ի գործ դրաւ եղելութեան ուրիշ գոյն տալու եւ ճշմարիտ աղբիւրը ծածկելու համար: Դա վճուեց ամեն բան վերադարձ հայերուն. ըսկսեցան ամենախիստ ու անխիղճ հալածանքներ: Ըմեն մի գիւղի ամեն մի քաղաքի մէջ տանեակներով ու հարկերներով խուղարկութիւններ եւ ձերբակալութիւններ տեղի ունեցան 2-3 օրուան մէջ: Զը նայած որ խուղարկութեանց ատեն ոչինչ չէին գտած վնասակար, բայց բանտերը լեցուեցան բանտարկեալներով: Սակայն չը նայած իր «անհուն հեռատեսութեամբ» փայլող քաղաքականութեան՝ կառավարութիւնը չը կարողացաւ քանի մը ձերբակալութիւններ ալ տաճիկներէ չընել: Երկու մօլաներ կը ձերբակալուին Ճիզգ այն ժամանակ երբ վաղ առաւօտեան մղկիթի պատերուն կը փակցունէին յիշեալ «յայտարարութիւններէն» մէկ-մէկ օրինակ: Զերբակալութիւններն ու խուղարկութիւնները կը շարունակուին. տեսնենք թէ ո՞ր պիտի հասցնէ մեզ կառավարութեան բռնած այս սղեղ եւ միեւնոյն ժամանակ վերջին ծայր անդգոյշ ընթացքը: Գամենայն դէպս թող իմանան սուլթանն եւ իր արքայեակներն որ շահողը իրենք չը պիտի լինին վերջ ե վերջոյ՝ ինչքան ալ ճգնին:

Մարզուանի, Ամասիոյ, Եւփրիտի, Եօզկաթի, Սերաստիոյ ու շրջակայից մէջ յարարեութիւններ գրեթէ

*) Այդ «յայտարարութիւններ» մասին տես անցեալ տարի չորանի «Հնչակ» № 9:

կատարելապէս խլուած են շնորհիւ խուղարկութեանց ու զանազանութեանց եւ այլ հալածանաց:

ԽԱՐԱԶԱՆ.

ԱՆՎԵՐՋ ԶԵՐԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — ՏԱՃԱԿԱՆ
ԳՐԳԻՒՄ ԶԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ.

Ամասիա, 10 յունուար 1893.

Կառավարութեան չարիքները օր օրի վրայ կը սաստիկանան:

Ներկայիս պիտի ջանամք մի առ մի թմել այն ամեն չարիքներ, որք տեղի ունեցած են Ամասիոյ մէջ անցեալ նոյեմբեր 17-էն մինչեւ յունուար 10 եւ որ անընդհատ պիտի շարունակվին դեռ չը գիտենք մինչեւ երբ:

Նոյեմբ. 19. — Թողալով Մարմենակը, որ մի քանի օր առաջ բանտէն արձակուած էր, նորէն ձերբակալուեցաւ: Սահակ Սամուէլեանի բանտարկուիլն արդէն ծանեցած էինք. նա ամբաստանուած է իբրը թէ արաբկերցի մի ճանապարհորդ տեղւոյս հնօրեայ Միհրդատայ բերդն հանած, սպաննած եւ պարկի մէջ դնելով դեռն ձգած լինի, մինչդեռ այդ ճանապարհորդին քաղաքէս մեկնելն լաւ գիտնալով հանգիստ՝ կուղէ ուրիշ գոյն տալ ինքորոյն, որով մի խեղճ անմեղ յանձնարարի տառապանաց ենթարկէ, երկու չարագործաց կրից յաղուրդ տալու համար — որք են սարաֆ Ապտուլլահ եւ նուրիս քեաթի-թիպի Կըրկըր Ալի: Սոյն երկու անբարոյական անձինք յիշեալ Սամուէլեանի բով ծառայող մի հայ պատանւոյն պատին բռնաբարելու հետամուտ՝ առաջարկած էին Սահակին, այլ սա մերժած լինելով գոցա վատ առաջարկը՝ ահա կառավարութիւնն իրենց ձեռքին գործիք ընելով՝ նորա միջոցաւ կուղեն իրենց վրէժէն լուծել:

Ղեկում. 27. — Միսակ Շամլեան եւ վատարոյն Կարապետ Հապէշեան Սերաստիայէն տեղւոյս բանտը փոխադրուեցան: Այս վերջինն թէ Համար ձեռն Տէլի-Կալի թեանի ամբաստանութեան ոյժ տալու եւ թէ նորանոր անմեղներ՝ բռնաբաց կառավարութեան մատնելու կը ծառայէ:

Ղեկում. 29. — Բարսեղ Թէլլալեան չընորհիւ գեղին կորիկ լիրաների, վերջապէս աղատ արձակուեցաւ: Նոյնպէս եւ Բարսեղեան Բարսեղեան 13 ամսուայ բանտարկութենէ վերջ վերադարձաւ այսօր: Ի՞նչու ուրեմն այսքան երկար ատեն բանտերու մէջ նեղեցին այս երկու խեղճ անմեղներ. — յանցանքն յայտնի չէ, բայց կորիկներու փայլը կառավարութեան համար մաղնիսահան մեծ զօրութիւն մը ունի միշտ:

1893, Գունուար 8, 9, 10. — Նոր տարին եւ քրիստոսի ծննդեան տօնն աղետաբեր եղաւ ամասիացեաց ի համար: Ի հնումն այսպիսի տօներու առթիւ շատ բանտարկեալք կարձակուէին, իսկ օրհնեալն Աստուծոյ օգոստափառ հայրազուն շամիտ կայսեր շնորհիւ այս յիշեալ աւուրց մէջ 130-էն աւելի բանտարկութիւններ տեղի ունեցան հայերիս մէջ: Եւ ասոնցմէ ոմանք առանց լապտերով ուղեւոր լինել վերադարձած միջոցին, ոմանց ալ գիշերուան ժամը 8-9-10 անկողնէն հանելով բանտեցին, ոմանք զո՛հ եղան Հապէշեանի մատնութեան, ոմանք եւս, ինչպէս Մարզուան, ամսոյս 8-ին գիշեր ա-

տեն բազմաթիւ մէջ ալ նշանաւոր վայրերը ցրուած ու բախցուած տաճիկերէն խել մը « յայտարարութեան ցիրճիւ վերջին 2-3 աւուրց մէջ կառավարութեան խտուածիւններն ամեն չափ անցան: Հայ տներն խուզարկութիւնք ու հայերն բանտարկութիւնք ամեն ժամ տեղի կուենան: Չորիքները կատարեալ ընկու համար, սա միջոցն ալ ստեպի գործ կը դնեն. մի հայի տուն խուզարկելէ եւ մնաստար ոչինչ գտնելէ ետքը, երբ իրենց փնտռած անձը ձեռք չեն անցներ, նորա փոխարէն կը բանտարկեն հայրը, եղբայրը կամ մէկ ուրիշը մօտ ազգականներէն եւ կը սպառնան բանտի մէջ պահել մինչեւ որ իրենց փնտռած մարդը ձեռք չը ձգեն: Այս նոր օրէնքի շնորհով 3-4 հայեր բանտարկուեցան: Ի վերջոյ սա եւս պիտի յայտնեմ, որ տեսնելով կառավարութեան այդ անտանելի խտուածիւններն ու ձերբակալութիւններն, շատեր թողնելով իրենց ընտանիքներ աներեւոյթացած են. իսկ եթէ այս զրուածիւնը շարունակուելու ըլլայ՝ դեռ շատ-շատերը եւս պիտի հետեւին նոցա օրինակին:

Այս դառն վիճակիս մէջ մինչեւ իսկ թուրք ժողովուրդն ալ սկսած է խլրտիլ: Աւերոյիչեալ տաճիկան յայտարարութիւնք մեծ ազդեցութիւն են գործած տաճիկ ժողովուրդեան վրայ: Անոնց մէջէն խելքով աւելի հասունները տեսակ մը կասկածոտ երկիւղով կը դիտեն կառավարութեան բռնութեանց եւ նորա վրայ կը բարդեն հայերու գրգռման պատասխանատուութիւնը:

ԱՐԳՈՍ.

ՉԵՐԵԿԱԿԱՌԻԹԻԿՆԵ ԱՄԵՆ ԿՈՂՄ. — ՄԵՍԻՕՆԱՐԵՅ
ԳՕԼԷՃԻ ԱՅՐՈՒԷԼԸ. — ՀԱԼԷՆՆԵՐԵՆԻ. —
ԻՐԱՐԵՆՅՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐԵԿԱՆ ՇՐՋԱՆ-
ՆԵՐՈՒ ՄԷՔ. — ՄԷՏՈՒ ԳԼՏ ՄԷ.

Մարդուան, 29 յունուար 1893.

Ներկայ նամակովս կը շարունակեմ վերջին օրերս մեր կրածները նկարագրել:

Ասկէ երեք շաբաթ առաջ Սեբաստիոյ Ալայ Պէյ-յըն, խոսքի վ Փաշան 100 սուրմներով հոսիկան: Ասլ առաւօտուն եկան նոյնպէս 200 ուսմի, Հաճի Գեղի եւ Գեօփրիւի գայմագամները. սկսան խիստ ու մանրակրկիտ խուզարկութիւններ. 30-էն աւելի տուններ խուզարկուեցան. 25 հոգի ձերբակալուեցան: Ըմախոյ մէջ 130 տուն խուզարկուած ու նոյնչափ մարդ ձերբակալուած են, սակայն մի քանի օր ետքը մի մասը ազատ արձակած են, միւսները մինչեւ այսօր բանտը կը նստեն: Հաճի-Գիւղ 60 տուն խուզարկուած ու 35 հոգի ձերբակալուած են, որոնց 12-ը 2օրում տարած, 7 հոգի այստեղ բերած, իսկ մնացեալք տեղոյն բանտն են: Նոյնանման զրուածիւն կը տիրէ ամեն կողմ: Նախորդ նամակաւս տեղեկագրած տաճիկան « յայտարարութիւններն » հեղինակներն իրր թէ կը փնտռեն եղեր: Բայց չը նայած այդ սոսկալի խտուածիւններուն մինչեւ այսօր եւ ոչ մի աղբիւր գտած են: Միւս կողմէ Կ. Պօլսէն հեռագիր հեռագրի վրայ կը գայ. կը պահանջուի ամեն ջանք գործ դնել « ոճրագործներն » գտնելու հա-

մար, սակայն այդ ամենը պէտք է անել առանց ժողովուրդը գրգռելու. . . խաղաղ կերպով, առանց աղմուկի. . .

Օտարմանալի կը լինէր եթէ այս տեսակ առիթէ մը չօգտուէր կառավարութիւնը տեղւոյս մի սիօնաւաց Գօլէճի գլխուն եւս մի քանի փորձաքններ բերելու համար: Մեր հայրագութեան սուլթանի բարեխառն կառավարութիւնը բաւական չէ որ ինքը ոչ մի ջանք չը խնայելով ուսումնարաններ չը բանար, այլ երբ տեսնէ որ ուրիշներ գէթ մասամբ կաշխատին հոգալ այս պէտքը, ինքն ամեն քայլափոխին կը ջանայ արդելքներ ստեղծել: Արդէն քանի-քանի անգամներ բողոքովն անհիմն ու անիրաւացի կերպով խանգարած է Գօլէճի ուսման կանոնաւոր ընթացքը. իր մշտական ցանկութիւնն է եղեր որ եւ է առիթէ մը օգտուելով վերջնականապէս ջնջել Գօլէճը: Յիշեալ յայտարարութիւնները լաւ առիթ մը կը ներկայացնեն: Կառավարութիւնը առանց որ եւ է փաստի մը կասկած կը յայտնէ Գօլէճի վարչութեան վերաբերմամբ եւ օգտուելով անօրէնի բացակայութեամբ կը մանէ ու կը խուզարկէ Գօլէճը, բընականաբար առանց մնաստար բան մը գտնելու: Կատաղած այս անյաջողութեանէ՝ կառավարութիւնը կուզէ կրկին խուզարկել եւ այս անգամ աւելի մանրազնին. սակայն անօրէնը բարկացած կը բողոքէ իր դեսպանին եւ Սեբաստիոյ հիւպատոսին, աւելցնելով որ նոր խուզարկութեան երկիւղ կայ դեռ: Հիւպատոսը վալիին կը ներկայացնէ ստացած նամակը եւ բողոք կը բառնայ: Վալին կը յայտնէ, որ ինքը բողոքովն կասկած չունի միսիօնարաց վրայ, սխալ մը եղեր է պաշտօնիս ներքեւ կողմէ, որ եւ կը շտկուի: Կանցնի մէկ երկու օր, նորէն կուզեն խուզարկել. անօրէնը նորէն կընդդիմանայ: Կառավարութիւնը այս անգամ խորամանկութեան կը դիմէ. նա կը մտածէ որ եւ է արտաքին նշան մը, բան մը գտնել եւ այդ նշան իբրեւ պատրուակ բնուելով այս անգամ արդէն իրր հիմնաւոր պատճառներով խուզարկութեան ենթարկել: Այդ տեսակ նշան մը գտնելը դժուար չէր: Եւ այդ նշանը. . . Գօլէճի ունեցած ընդօրինակիչ մեքենան էր, որով միշտ կը տպագրէին իրենց ծրագիրները, տոմսերը, հրաւիրագրերը եւ այլն: Եւ որովհետեւ « յայտարարութիւններն » ալ սոյն տեսակ գործիքով են տպուած, ուրեմն ալ ինչ կասկած. մեղաւորը բռնուած է: Սուլթանի կառավարութեան համար այդ փաստը բաւական էր մեղաւորները բռնուած համարելու համար: Բռնի կերպով կը կոխեն Գօլէճն ու կը սկսին խուզարկել. կը գտնեն բնականաբար այդ մեքենան: Հետեւեալ օրը Գօլէճի ուսուցիչներէն երկուսը կը ձերբակալուին: Գասախոսութիւնները համարեալ կը դադարեն. աշակերտներու մէջ կը սկսի բողոքոյ ձայներ լսուիլ: Տնօրէնը կրկին ստիպուեցաւ զիմուսներ ընել թէ դեսպանին եւ թէ հիւպատոսին, յայտնելով միանգամայն, որ Գօլէճը փակուած է եւ իրենք ալ վտանգի մէջ են: Սակայն կառավարութիւնը չը գոհացաւ այդ ամենով: Նա գիտէ որ ուրիշ անգամ սա տեսակ յարմար առիթ չը պիտի ներկայի թերեւս, ուստի ցանկացաւ լիապէս օգտուիլ դէպքէն՝ իր մէկ վրէժը եւս հանելու համար: Ապուրջ ի վեր Գօլէճի վարչութիւնը մտադիր էր մի նոր շէնք կառուցանել աղքատաց զպրոցի համար: Կառավարութիւնը ըստ սովորականին իրաւունք չէր տար՝ չը

նայած միտմանարաց եւ վարչութեան կողմէն բանի մը անգամ եղած խնդիրներու: Վերջ ի վերջոյ գօլէճի վարչութիւնը տեսնելով՝ որ երբեք չը պիտի կարողանայ իր արտօնութիւնը ստանալ, կը դիմէ մի այլ միջոցի: Շէնքը կառուցանել կը տայ մասնաւոր մարդու մը անուամբ, ոյմէ ինքը վարձով պիտի վերցնէ եղեր. կառավարութիւնը այս անգամ մերժել ի հարկէ չէր կարող: Արտօնողի տուաւ, բայց վճուեց մինչեւ վերջոյս պահել: Եւ ահա տաճկերէն «յայտարարութիւններ» առթիւ առաջացած խառնաշփոթութիւններու ժամանակ գիշեր մը նորակառոյց շէնքը կրակի կը արուի: Չը նայած որ գօլէճը հետու չէ, սակայն կառավարութեան օգնութիւնը միայն այն ժամանակ կը հասնի երբ շէնքը մինչեւ վերջ ոչնչացած էր. . . վայրենի միջոց վայրենի կառավարութեան միայն դադարի նպատակներուն հասնելու համար. օրոստափառ Համիտի կառավարութիւնէն սպասելի է այդ տեսակ խառնաշփոթութիւն չար բաղդի կողմանէ: Տօրին յանձնուած զաւակաց մտաւոր զարգացման համար:

Գօլէճի անօրէնի վերջին հեռագիրն այս եղաւ. «Մեր դպրոցը խախտելու նպատակաւ մեր գօլէճը բանիցս այստեղ խուզարկելին, մեր դասատուները ձերբակալելին, աղջկանց դպրոցի համար մեր կառուցած շէնքը այրելին. կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն կը պահանջենք: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է թէ ազմուկը որքան մեծ է: Հիւպատոսն եւ միտմանները դատ են բացած կառավարութեան դէմ. 10,000 լիւրա կը պահանջեն ի հատուցումն: Պօլսէն հեռագրերը հետադրելու ետեւէն կը տեղան: Սերաստիոյ Միւստալը իւմուսիւն բնիչի պաշտօնով հոս հասաւ: Կառավարութեան պաշտօնականներէն ամեն որ, ինչպէս եւ յատուկ է այս տեսակ մի կառավարութեան պաշտօնականներուն, կաշխատի այժմ մեղքը իր վրէն հանել եւ բնիկը զոյս ձգել: Բանտարկեալներն դեռ կը պահուին: Արտուի թէ բանտարկելոց մայրերն ու կիները մեծ բաղմութեամբ կառավարութեան պալատը դալով բողոք պիտի ներկայացունեն որ առանց ապացոյցի մը նոցա մեղաց իրենց որդիներն ու էրիկներն այսքան ատեն բանտը կը պահեն եւ թշուառութեան կը մատնեն որք մնացած բնականըն ու զաւակները: Ի հարկին կայսերական պալատ ալ պիտի հեռագրեն եղեր: Եւս բոլոր ղեկավարուն պատճառաւ երկրիս խառնաշփոթութեան մէջ անեւտուրն ալ անշարժութեան պիտի մատնուի անտարակոյս, որով ալ երկրին ներկայ նիւթական վիճակը պիտի եւս աւելի վատթարանայ: Գամօնկեան սուրը կախուած է ժողովրդեան գլխուն: ԽԱՐԱԶԱՆ:

Մ Ե Տ Ե Ն Ե Գ Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՔԻՓԵՏԻՒ ՊԵՏԿԵՆԵՐՆ

[ԳԼՄԱՌ — ԲԱԹԻՊԱ]

I

Մեղանում բիւ անգամ չէ արտայայտվել այն միտքը, թէ այս դարուս յիսունական թվականները կալմում են ուսանողների մտաւոր վերածնութեան տարիները: Ոմանք աւելի մոթ արտայայտվելով, ասել են՝ առ-

հասարակ վերածնութեան: Իսկապէս այդ երկու արտայայտութիւններն էլ ընդհանրապէս անսխալ են ներկայացնում պատմական իրողութիւնը, բանի որ մի կողմից ամենից առաջ աչքի է ընկնում ուսանողների այն ժամանակեայ մտաւոր վերածնութիւնը, թէ եւ միւս կողմից այդ վերածնութիւնը չէր կարող տեղի ունենալ առանց ուսանողների առհասարակ կեանքի աւելի յաւաքման: Մտաւոր վերածնութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ արդէն հասարակական յարաբերութիւնների մէջ է նախապէս սկսել տեղի ունենալ յայտնի վերածնութիւն: Մտաւոր վերածնութիւնն արդիւնք է հասարակական յարաբերութիւնների վերաճնութեան, այլ խօսքով՝ այդ յարաբերութիւնների ներքին յայտնի կերպարանափոխութեան: Արդ սկսում է տեղի ունենալ այդ կերպարանափոխութիւնը, այդ միջոցին կեանքն առաջացնում է մի շարք հասարակական հարցեր, որոնք պահանջում են քննութիւն, լուծում, ուրեմն մտքերի ու գիտական տեղեկութիւնների յայտնի պաշար, որի միջոցով քննվեն, լուծվեն այդ հարցերը: Գաղափարներն են ընթացքը չէ, որ հանդիսանում է իրերի ընթացքի որոշող, այլ ընդհանրապէս, իրերի ընթացքն է որոշում գաղափարների ընթացքը: Տնտեսական յայտնի կարգերը կարող են ծնունդ տալ միայն իրանց էութեան համապատասխան սօցիալական ու քաղաքական հայեացքների, հասկացողութիւնների, գաղափարների: Տնտեսական առաջագէտ, զարգացած կարգերին համապատասխանում են զարգացած հայեացքներ, տնտեսական բուսական, հնակերպ կարգերն էլ, ուրեմն, համապատասխան սօցիալական-քաղաքական աշխարհահայեացքը լինում է նոյնպէս հնակերպ, բուսական: Եւստեղ, ուր տնտեսական սակաւ զարգացած կարգերն են տիրում, հասարակութեան կեանքի կերպերն էլ կը լինեն միայն այնքան զարգացած, որքան իր գոյութեան այդ հիմնական, այսինքն տնտեսական, պայմանները. — այդ հասարակութեան աշխարհահայեացքն էլ չէ կարող իր կեանքի կերպերով թելադրված իմաստից տարբեր լինել: Արդ որ հասարակութեան մէջ նրա այս կամ այն շրջանում սկսվում է նկատվել սօցիալական հայեացքների տարբերութիւն հասարակական կեանքի կերպերից, հետեւապէս եւ հակառակութիւն այդ կերպերի ու այդ հայեացքների մէջ, դա արդէն ապացոյց է, որ նոյն հասարակութեան կեանքի կերպերում սկսել է տեղի ունենալ ներքին կերպարանափոխութիւն, որ եւ առաջացնում է հայեացքների մի նոր, նախկինից տարբեր, շարք. — ինքնի նոր իմաստին նոր դադարանք: Մի հասարակութեան մտաւոր զարգացման պայմանը նրա հասարակական-նիւթական յարաբերութիւնների զարգացումն է, յարաբերութիւններ, որոնք իրանց զարգացման աստիճանի համեմատ էլ պայմանաւորում են նոյն հասարակութեան մտաւոր ու հոգեկան զարգացումը, որն իր էութեամբ համապատասխան է լինում նոյն իրան ծնունդ տված հասարակական յարաբերութիւնների էութեան: Բայց մեր այդ ասածներից կը դանք այն եզրակացութեան, որ, ուրեմն, ասել, թէ յիսունական թվականները մասնաւորապէս մեր մտաւոր եւ ընդհանրապէս մեր սօցիալական վերածնութեան ա-

ո աջին տարիներն են, ինքն ըստ ինքեան դա ճիշդ կը լինի միայն իբրեւ ընդհանուր մասնացուցութիւն պատմական յայտնի իրողութեան վրա: Սակայն դա բոլորովին բաւական չէ, երբ ուզուած ենք քննել այն ժամանակայ այս կամ այն ականաւոր անձնաւորութեան հասարակական դործունէութիւնը, նրա գաղափարները, նրա իդէալները, որոնք արդիւնք էին նոյն սօցիալական վերածնութեան: Մենք ստիպուած ենք անպաճառ եւ ամենից առաջ մեզ հաշիւ տայ, թէ որոնք էին հասարակական այն պայմանները, հասարակական այն յարաբերութիւնները, որ ծընունդ տվին, որոնց արդիւնքը եղան յայտնի պատմական ժամանակի այս կամ այն ականաւոր անձնաւորութեան դործունէութիւնը, գաղափարները, յայտնած մտքերը: Առանձին հրապարակագիրը, անհատ-գործիչը, գրողը ոչ միայն արտայայտիչ է իր հասարակական շրջանի որոշ ձգտումների, զգացումների, հասկացողութիւնների, հակումների, սովորութիւնների, աշխարհահայեացքի, եւ այդ բոլորը յայտնի եղանակով ու ձեւով, այլ եւ ինքն աւելի է նոյն շրջանի:

Մենք եկանք այդպիսով երկու եղբայրացութեան. նախ, թէ որոշելու համար մի հասարակութեան մտաւոր վերածնութիւնն ու դրա աստիճանն ամենից առաջ պէտք է որոշել, թէ ինչ վերածնութիւն, աւելի ճիշդ՝ կերպարանափոխութիւն է կատարվել նրա հասարակական յարաբերութիւնների մէջ, որոնք հիմք ու պատճառ են եղել այն մտաւոր վերածնութեան: Երկրորդ. որոշելու համար այս կամ այն դրական անձնաւորութեան վերաբերութիւնը դէպի այդ վերածնութիւնը եւ այդ վերածնութեան գաղափարական արտայայտութեան այն մասը, որ ունեցել է նա, — պէտք է ամենից առաջ որոշել նրա հասարակական շրջանն իր ունեցած յատկութիւններով մտաւոր, զգացումների, նիւթական, սովորութիւնների աշխարհում: Գրանից յետոյ միայն կարելի է տալ գրողին իր պատմական պատշաճ տեղը, որոշել նրա դերը, նրա հասարակական նշանակութիւնը եւ այդպիսով գիտական արժեքը վերաբերվել դէպի նրա հասարակական կամ գրական գործունէութիւնը:

Հակառակ դրան, առ հասարակ մեր մասուլի մէջ հետեւում են մի յայտնի թէօրիայի եւ խօսելով այս կամ այն ականաւոր գրողի կամ հրապարակագրի գրական, հասարակական գործունէութեան մասին, նրա ուսերի վրա են դրում վերածնութեան գործի ամբողջ ծանրութիւնը, նրան են վերագրում հասարակական այդ հիմնական երեւոյթի ամբողջ իմաստը, նրա անձնաւորութեան մէջն են գտնում աղբիւրը կամ յաջորդական ընթացքն այդ վերածնութեան: Այդ թէօրիան աւելի առաջ տանելով իր տրամաբանութեան մէջ, դուրս է գալիս, որ այս կամ այն տաղանդաւոր անձնաւորութիւնը չէ, որ արդիւնք է իր հասարակական շրջանի եւ միեւնոյն ժամանակ արտայայտիչ այդ շրջանի աշխարհահայեացքի, շրջան ու աշխարհահայեացք, որ իրանց կողմից նոյնպէս արդիւնք են հասարակական յայտնի յարաբերութիւններին: Այլ իբր այդ հասարակական շրջանն է, դրա աշխարհահայեացքն է, որ տաղանդաւոր անձնաւորութեան իբր լոկ սրան յատուկ, լոկ սրան սեփական հոգեկան ու գաղափարական ազդեցութեան շնորհով ստանում են յայտնի իմաստ, յայտնի ուղղութիւն, յայտնի պատմա-

կան ընթացք ու զարգացում: Այդ տրամաբանութեամբ անձնաւորութիւնն իսկապէս յայտնվում է ինչ-որ ամենակարող, ամենազօր մի տիտան, որ իր հոգեկան ու մտաւոր կերպարանի համեմատ է որոշ իմաստ ներմուծում հասարակական յայտնի շրջանի, նրա աշխարհահայեացքի, հասարակական յարաբերութիւնների մէջ: Բնութեան մէջ այդպիսի ամենակարող ոյժեր չը կան. ամեն մէկ ոյժ — մեծ ու փոքր — ենթարկւած է իր բնական կամ հասարակական շրջանի, հասարակական յարաբերութիւնների ազդեցութեան բնական օրէնքին եւ այդ ազդեցութեան համեմատ էլ ընդունում է յայտնի կերպարանը, յայտնի տիպը: Վերջիշած թէօրիան ասում է, որ երբեմն այս կամ այն գրողը հասարակութեան վրա «գրօշմում է իր սեփական կերպարանը», այսպէս ասած, նրա սեփական պատկերը նկարվում է հասարակութեան վրա, հասարակութեան վրա նշմարվում է նրա բնութեան յատկութիւնները, ինչպէս, օրինակ, Բայրընը, Գ. Թոմէն իր «Գառնտ»-ով ու «Վերտեր»-ով, Լերմոնտովն իր Օդիսսեանում: Բայց նոյն այդ Բայրընն իր պատմական ժամանակի արդիւնքն է, որ իր մէջ ամփոփում էր հասարակութեան պատմական նոր ձգտումները, նրա մտքերն ու տարակուսանքները, նրա համակրութիւններն ու հակակրութիւնները: Իր պատմական ժամանակի ձգտումները, որ երեւան էին եկել մարդկային հասարակական կենդանւում, նա արտայայտում է պատմական բոլորի ոգու համեմատ, ոգի, որ եւ ինքն էլ ժողովուրդ էր — բոլորով եւ այն երեւոյթների դէմ, որոնք առաւելապէս ննջում էին, որոնք առաւելապէս վերգրվում էին հասարակութեան. — բոլորը հասարակական-քաղաքական կարգերի, ընդունված եւ արդէն հնացող սովորութիւնների, հասկացողութիւնների դէմ, բոլորը կրօնքի ու կրօնականների եւ բուրժուական բարոյականութեան դէմ, բոլորը զգացումների ու մտքերի կեղծման, աղաւաղման դէմ: Տնտեսական նոր պայմանների ծագման շնորհով մարդկային հասարակութեան մէջ անցեալ դարու վերջերն ու այս դարուս լուկլեններում, Բայրընի ժամանակը, առաջացել էր այդ պատմական հոսանքը, որ ձգտում էր կործանել ամբողջ հրեւոյն, աւանդականը, որոնք իրապէս թերթիւ էին դէպի անկում: Այդ պատմական հոսանքի գլխաւոր շեշտը բոլորն էր, որ եւ մարմնացել էր՝ ուրիշների թուում՝ եւ Բայրընի մէջ, մի բոլոր, որ այս վերջինիս շրթներով արտայայտվում էր այնպիսի ուժգին, նսեմ, կատաղի, յուսահատական ճիւղերով, որպիսին մարդկային խիստ հազուադիստ մի սիրտ կարող է հանել եւ մարդկային ականջը — շատ քիչերից լսել ամբողջ պատմութեան մէջ: Բայց որպէս պատմական բոլոր, որպէս հասարակութիւնը, Բայրընն էլ, օժտված լինելով բնութեան հարուստ ու բազմազանի բարձր յատկութիւններով, ունէր իր մէջ հզօր ձգտումը դէպի հասարակական նոր վիճակ, մի ձգտում, որ բնորոշ է իր պատմական ժամանակին. եւ այդ վիճակը պէտք է տար կատարելապէս ազատութիւն մարդկային մարի, զգացումների ու կենսական ամեն պայմանների ընդարձակ, անկեղծ արտայայտութեան ու դարգացման: Այդ վերջին պատմական ձգտման ամենահզօր արտայայտութիւններից մէկը Բայրընի երգն է ազատութեան, բազմութիւն. կտորներ իր պօէմներից եւ այլն: Հետեւապէս, եթէ ասենք, թէ Բայրընն իր կեր-

պարանքը «դրօշմեց» հասարակութեան վրա, դա չէ նշանակում, թէ նա հասարակութեանն իր, Բայրնի, կերպարանքի կաղապարով ձուլեց, թէ հասարակութիւնն իր կերպարանքի ներքին իմաստով տարբերվում էր Բայրնից: Այլ դա նշանակում է, թէ Բայրնին, ինքն արդիւնք իր պատմական ժամանակի եւ որի մէջ ամփոփված էր այդ ժամանակի մարդկային կոյտութեան զարգացման գումարը, նկարագրելով իրան, ըլլի է ֆոլ (relief) ներկայացրեց, բողջապէս ձեւակերպեց հասարակութեան սոցիալական տրամադրութիւնը, որին, համակրութիւնները, հակակրութիւնները եւ այդպիսով միմեկման միջից հանեց եւ լոյսի տակ ուղեւորուեց ու գծագրեց նոյն հասարակութեան կերպարանքը, պատկերը, եւ այդ բոլորը մարդկային հոգեկան աշխարհի ամենանուրբ գիտողութեամբ: Նմանապէս Գաուստը, որ իր կերպարանքը «դրօշմեց» հասարակութեան վրա, լինելով հանդերձ նոյն իրան հեղինակի կերպարանքը, յատուկ չէր այս վերջինին, այլ ամփոփում էր XIX-դ դարու փոխադրւած պատկերի, որը իմաստն էր նոյն այդ ժամանակաւ պատմական կեանքի, որը յատուկ էր այդ պատմական շրջանի վարդապետ մարդկութեան բնութեանն ու գիտակցութեան: Նոյնպէս Գեոլմէի Վերտերը, որ ինքը հեղինակն է, արդիւնք էր իր ժամանակի գերմանական հասարակութեան տրամադրութեան, որ որոշապէս նկարագրելով, միջոց տվեց բաղձալի կենդանի Վերտերներին երեւան գալ եւ աստղադիւր նոյն կերպով, ինչպէս իրանց համատեղը գրեւորեց: Ճիշդ այդպէս էր եւ Վերմուտովն ինքը Պեյսթրինի մէջ որը միեւնոյն ժամանակ իր մէջ կրում է բողջի այն տարրը, որ մենք մերը մասնանիշ արնք Բայրնի մասին խօսելիս:

Այսպէս, երբեմն այս կամ այն գրողը չէ, որ դրօշմում է հասարակութեան վրա իր կերպարանքը, ինչպէս ասում է յայտնի թէօրիան, այլ գրողի վրա է դրօշմում հասարակութեան կերպարանքը: Գրողն ինքն իրենու առտուկ կամ պակաս ակնաւոր արդիւնք այդ հասարակութեան կենսական պայմանների, յոյս սիրելով իր կերպարանքի վրա, ձեւակերպելով նրան, իսկապէս որոշում ու դժագոքում է հասարակութեան մինչեւ այն ժամանակ անորոշ ու միմեկման մէջ մնացած՝ կերպարանքը: Հետեւաբար գրողը չէ, որ տալիս է հասարակութեանը յայտնի կերպարանք, նրա աշխարհայեացքին, ձգտումներին յայտնի պատմական իմաստ եւ ընթացք, որոնք որոշվում են միայն իրերի ընթացքով այլ գրողը միշտ արտայայտի է այդ աշխարհայեացքի ու այդ իմաստի եւ երբեմն հասարակութեան կերպարանքի ամփոփ ներկայացուցիչ: Առհասարակ այս կամ այն անձնաւորութիւնը, որ օժտված է հոգեկան մէկ արտակարգ, հազարապիտ յատկութիւններով, երբեմն աջողում է տիրանալ հասարակութեան մտքին ու հոգուն, հանդիսանում է արտայայտիչ ու բացատրող այն դպրոցների, այն երեւոյթիների, այն ձգտումների, որոնք յատուկ են այդ հասարակութեան, բայց որոնց ոչին ու իմաստը դեռ չէ ըմբռնել նոյն այդ հասարակութիւնը: Եւ այդ տեսակետից նա նպաստում է այդ հասարակութեան զարգացման, մասնանիշ անում նրա զարգացման պատմական ուղին, ուղին, որ որոշված է արդէն իրերի, կեանքի պատմական պայմանների բնական ընթացքով: Գրանում լինելով

նեղով անձնաւորութեան դերը հասարակութեան պատմութեան մէջ, նրա հասարակական կեանքում, այդ դերն ինքն արդիւնք է զարձակ նոյն հասարակութեան կամ նոյն հասարակական շրջանի բնական ոգու, հակումների, համակրութիւնների, հակակրութիւնների, աշխարհահայեացքի ու հասարակական յարաբերութիւնների, որոնց շրջանակում միայն կարող է նա, այն դերը, կատարվել: Եւ որքան ընդարձակ ծաւալով կատարէ իր պատմական ժամանակի դերն այս կամ այն հասարակական անձնաւորութիւնը, որքան խորը կերպով արտայայտէ իր պատմական ժամանակի ընդհանուր ձգտումները, որքան որ այդ արտայայտութիւնն իր սեփական հասարակական շրջանի եւ կամ իր ազգային սահմանի ձգտումներից դուրս ծաւալվէ եւ որքան նա անցնէ իր պատմական ժամանակի ընդհանուր մարդկութեան պատմական ձգտումների, հակումների, աշխարհահայեացքի շրջանը, — նոյնքան մեծ, նոյնքան էական դեր կատարած կը լինի այն անձնաւորութիւնը, այդ կրիտիկական (կրիտիկան, criterium) համեմատ էլ պէտք է որոշել նրա հասարակական դերը, տաղանդի աստիճանը, հոգեկան յատկութիւնների հազարապիտութիւնը:

Եւ գէպքում սակայն, երբ գրողը յայտնվում է արտայայտիչ ոչ միայն իր ազգային, այլ եւ իր պատմական ժամանակի հանրամարդկային մարքերի ու դպրոցների աշխարհի, նա իր մէջ ամփոփում է ոչ միայն ազգային, այլ եւ հանրամարդկային կոլտուրական զարգացման, այսպէս ասած, գումարը. նա յայտնվում է գիտող ու արտայայտիչ ոչ միայն իր ազգութեան, այլ ընդհանրապէս մարդկութեան կեանքի պատմական յայտնի բոլորի, եւ ինքն էլ մինչեւ մի յայտնի աստիճան, արդիւնք է այդ հանրամարդկային պատմական բոլորի:

(Եւ շարունակվէ.)

ԼԿՆ — ԵԼՆԵՑ.

ԼՈՅՍ ԵՄԵՍԷ

առանձին բրօշխրով

«ՀԱՅԵՐՆ ԲՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ»

ԱԿՆ — ԵԱՆՏԻ.

Բրատսկոված «Հնչակից»

և

«ԻՆՉ Ե ԲԵՐԵՏԵՆՔԻ ՎԱՐՉ»

Թարգմանութիւն

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԻՑ.

Գինը 15 սանտիմ.

Հօգուածներ, լիզմակցութիւններ, տեղեկութիւններ և լիզմադրամ գումարներ ուղարկել հետեւեալ հասցեով. —
Athènes. (Grèce). — M. Beniard. Poste restante.
Իսկ զբաւական ման դատն երբ — mandat — ուղարկել հետեւեալ հասցեով. —
Eaux-Vives. (Suisse). — M. Daniel. Poste restante.

ԼԹԵՐ.

Հայկական պատա տպագրան.